

ВІЙНА ТА ЕСХАТОЛОГІЯ*

Микола БЕРДЯЄВ

Copyright © 1939; 2015

УДК 141.32 : 236

Nikolay Berdyaev
WAR AND ESCHATOLOGY

I
“Почуєте про війни і військові чутки. Дивіться не жахайтеся; бо належить всьому тому бути. Але це ще не кінець: тому що повстане народ на народ, і царство на царство, і будуть голод, моровиці і землетруси”. Це мовиться в малому євангельському апокаліпсисі. Біблія наповнена оповідями про війни. Книги пророків, вершина релігійної свідомості стародавніх євреїв, мають одну з головних своїх тем примирення жажливих і несправедливих воєн зі всемогутністю Єгови, з Промислом Божим. Саме єврейському народу було понад усе властиво гостре і сильне відчуття всемогутності Бога. Великі нещастя в долях єврейського народу намагалися пояснити несповіданими шляхами Промислу Божого, ведучого свій народ до кінцевої перемоги через випробування, страждання і покарання за відпадання. Проблема була та ж, що стоїть і перед сучасною свідомістю. Єгови був спочатку Богом племінним, богом воєн. Лише пізніше виникла свідомість Бога універсального, Бога всесвіту. Відбувалася боротьба Бога універсального і Бога національного, язичницького. Сутнісно й сучасна цивілізована свідомість, постійно повертаючись до стародавнього язичництва, не далеко пішла від його богосвідомості у житті єврейського народу. Сучасна Німеччина цілком тримається на цій стародавній язичницькій свідомості.

У двох різних значеннях може поставати перед нами есхатологічна проблема у християнстві. Всі християнські віросповідання мають свою есхатологічну складову, всі богословські трактати мають свої есхатологічні розділи, хоча есхатологія¹ може бути відкинута на задній план. Але проблема може стояти інакше. Можливе есхатологічне розуміння християнства.

Багато наукових істориків християнства, котрі не обстоюють віросповідний напрям, наполягають на есхатологічному його розумінні як на єдино вірному. В будь-якому разі першо-християнство було есхатологічне. Таке розуміння християнства, будучи доброю звісткою про настання Царства Божого, змінилося історичним розумінням. Християнство вступило в історію. Між першим і другим пришестям Христа розкрився тривалий і болісний процес. Історичне християнство виявилось пристосуванням до цього світу, компромісом із цим світом, спотворенням істинного, есхатологічного християнства, християнства кінця, як настання Царства Божого, заміна його християнством особистого порятунку душі. Але неможливо заперечувати, що християнство сутнісно есхатологічне. Ніякого іншого, не спотвореного християнства, окрім есхатологічного, не може бути.

Історія переважно завжди була війною, вона наповнена війнами. Були лише порівняно короткі періоди миру, відносної рівноваги, яка легко руйнувалася. Історія протікала на вулканічному ґрунті і періодично лава вивергалася. Історія повинна закінчитися, тому що вона є війна. Існує есхатологічний момент усередині історії, немов би внутрішній апокаліпсис історії. Цей есхатологічний момент особливо гостро відчувається в катастрофічні епохи, під час воєн, революцій, криз цивілізації. Війна – історичне явище і водночас жахи війни дають людям гостре есхатологічне відчуття наближення кінця. Так і в житті окремих людей есхатологічне переживання загострюється в катастрофічних випробуваннях, у стражданнях, в моменти близькості смерті. Війна – це також переважно історія і водночас вона стосується завжди дотику кінця історії. Ми умовно го-

¹ Есхатологія (від грец. *eschatos* – останній, крайній + *логія*) – сукупність релігійних уявлень про кінцеву долю людства і Всесвіту, складова частина будь-якої релігії. – *Перекл.*

воримо про апокаліптичні епохи, у яких люди легко спокушаються помилковими пророцтвами про настання кінця віку у відомий рік історичного часу. Але в більш глибокому сенсі всі епохи апокаліптичні й кінець завжди близький. Тільки за відносно спокійного часоплину в людей притуплюється есхатологічне відчуття. Виникнення апокаліптичних настроїв не означає ще, що хронологічно близький кінець віку. Та й помилковим є хронологічне розуміння такого кінця, об'єктивування його в історичному часі. В 1000 році чекали кінця віку. В епоху реформації були сильні есхатологічні настрої. Після французької революції у період наполеонівських воєн інтелектуальне життя Європи була насичено апокаліптичними та есхатологічними течіями. Чекали близького кінця віку, об'явлення Антихриста. Юнг Штіллінг передбачав кінець віку на 1936 рік. У передчуттях і віщуваннях близького кінця віку є велика спокуса, і люди часто цим себе тішать. Вони часто переживають як кінець віку, часоплину те, коли завершується історична епоха, яку вони любили і з якою були пов'язані, коли руйнується звичний для них соціальний лад, коли скидається соціальний клас, до якого вони належать. Криками про пришествя Антихриста, коли що-небудь не подобається, дуже зловживають. Передчуття кінця імператорської Росії, котра провалювалася в безодню, викликали есхатологічні настрої і прогнози. Передчуття кінця і К. Леонтєва і Вл. Соловйова можуть бути ретроспективно витлумачені як віщування настання кінця старої Росії, а не кінця віку. Те ж ми бачимо у російській поезії передреволюційної епохи, в О. Блока, А. Белого та ін. "Ми живемо в апокаліптичну епоху", говорять нині люди, ні в який Апокаліпсис не віруючі. Одне тільки вірно і безперечно. Ми живемо в епоху катастрофічного історичного перевалу, коли не можна висновувати про сучасні події за старими категоріями. Слабкість політиків у наш час нерідко може бути пояснена тим, що вони дуже часто залишаються у тісних рамках старих історичних категоріях, що змітаються наявною боротьбою.

II

З книг Нового Заповіту Апокаліпсис завжди викликав до себе боязке ставлення і тому його замовчували. Ця книга є неприємне нагадування про катастрофічний кінець, про який люди вважають за краще не думати, хоча все роблять для його приготування. Існує спеціальна література щодо тлумачення Апокаліп-

сису, яка написана на досить низькому рівні. Вона зазвичай становить абсолютно довільне витлумачення символіки Апокаліпсису і має обскурантський характер. Для того щоб критично користуватися Апокаліпсисом, потрібно встановити принципове відношення до тексту Священного Писання. Ми не можемо вже так наївно визнавати непогрішність буквального тексту священних книг. Голос Бога, слово Бога, доходить до нас через каламутне, темне людське середовище, тобто відповідно до духовного стану людей і до структури їхньої свідомості. Слово Бога не сприймається масами автоматично, завжди однаково і пасивно, незалежно від того, які це маси. У сприйнятті одкровення активна сама людина. І часто активність ця може бути негативною, відображати низький стан загалу. В людському тлумаченні слова Бога ми знаходимо елементи спотворювального соціоморфізму. Тому потрібне постійне очищення, спірітуалізація і гуманізація доквілля, котре сприймає слово Боже. Вимагається величезне духовне зусилля, щоб почути слово Бога в чистоті. Виняткове значення у цьому процесі очищення може мати біблійна критика, безкорислива історична наука, творча філософська думка. Антропоморфне у поганому сенсі і соціоморфне сприйняття слова Бога, відповідне рабському стану людських суспільств, наклало особливий відбиток і на апокаліптичні книги. Утворилася мстива есхатологія. Найцікавіша дохристиянська апокаліптична книга, що не увійшла до канону Біблії, книга Еноха просякнута мотивами помсти праведних, добрих грішників, злих. Описується суд над грішниками, який відбувається за присутності праведних, котрі немов би сидять над грішними і насолоджуються жорстокою карою, до якої ті засуджуються. Кінець віку є страшне кровопролиття, жорстока війна. Елемент мстивої, жорстокої есхатології й відтак існує у християнському Апокаліпсисі. Немає нічого більш протилежного, аніж дух і стиль Апокаліпсису та Євангелія від Іоанна. Важко допустити, що ці книги написані однією і тією ж особою. Мстиві есхатологічні мотиви відіграють велику роль і в ученні бл. Августина про два гради. Град земний починається в нього з убивства, із справи Каїна, і завершується вбивством, війною, смертю і пеклом. Апокаліпсис у тлумаченні, яке часто признавалося ортодоксальним, був притягнутий до умов цього світу й сутнісно одержував украй матеріалістичне забарвлення. Це було тлумачення у свідомості

поневоленій цьому світу, в якому владарює детермінізм і доля. Інакше і не могло бути, тому що Апокаліпсис є перш за все прозріння іманентних результатів шляхів зла, доріг протилежних шуканню Царства Божого. Тому в сутінках кінця лише зрідка пробивається проміння світла нового неба і нової землі, бачення кари переважає над баченням перетворення. У цьому полягає умовність апокаліптичних пророцтв, про які так відважно і глибоко говорить М. Федоров. Основна проблема, яка тут стоїть перед нами – це відношення християнської есхатології і прогресу.

III

Апокаліпсис пророкує про шляхи зла, про явище антихриста, про руйнування цього світу. Безперечно тут переважають песимістичні тлумачення Апокаліпсису, філософія якого як філософія історії приводить до наступної основної проблеми. Чи можна розуміти Апокаліпсис, як фатум, як невідворотність Божого вироку відносно людських доль, як заперечення людської свободи? Думаю, що таке фатальне розуміння Апокаліпсису глибоко суперечить християнству як релігії Боголюдства. Кінцева доля людства залежить від Бога і від людини. Людська свобода і людська творчість беруть участь у приході кінця, до вироку речей веде боголюдський процес. Завершення історії і світу не тільки скоюється над людиною, але і вчиняється людиною. Назустріч другому пришестю Христа йде людина у здійснюваних справах, де акти її вільної творчості підготовлюють Царство Боже. Христос прийде у силі і славі до людства, котре підготувалося до Його пришестя. Не можна мислити діяння Бога у ставленні до людства і світу, як *deus ex machina*. Відношення до кінця віку не може бути тільки очікуванням людини, воно повинне бути також її активністю, творчою справою. Найменше може бути виправдана пасивність людини, складання рук, відмова від усякої творчості на тій підставі, що наближається катастрофа кінця віку. Це – занепадницький настрій, зрада завданню, поставленому перед людиною. Кожна особа засуджена до смерті, при поганому здоров'ї і в похилому віці може не мати перед собою перспективи довгого часу життя. Але з особистої есхатологічної свідомості ніяк не витікає, що людина повинна відмовитися від усякої активності й усіякої справи. Творча активність від цього може навіть підвищитися. Акти, здійснювані людиною, ніякого зв'язку не мають з цим космічним та історичним

часом, вони пов'язані з часом екзистенційним.

Однаково помилкові як ідея необхідного прогресу, так і ідея обов'язкового регресу. Не існує закону прогресу і закону регресу. Це – продукт помилкового детерміністського світобачення, перенесення на дух натуралістичних категорій. Проблема прогресу – це проблема духу, а не проблема природного процесу. Прогрес, тобто поліпшення і сходження, є завдання, поставлене перед людським духом, а не закономірний природний та історичний процес. В емпіричній історії однаково наявні і прогресивні, й регресивні процеси, тому немає бажаного закону, через який один процес повинен перемогти інший. Теорія прогресу XIX століття, перетворена на своєрідну релігію, є помилковою, вона не відповідає реальності. Але звідси зовсім не слідує правота реакційних супротивників прогресу. Есхатологічним песимізмом часто користувалися для цілей реакційних та антилюдських. У цьому була негативна сторона апокаліптичних настроїв, їх занепаданя. Тут потрібно викрити двозначність. Нам кажуть, що християнська правда, Царство Боже на землі нездійсненні, що ніякий прогрес неможливий, що зло лише зростає у світі, що свобода тільки породжує зло. І ось запитується: чому стверджується, що правда християнська нездійсненна, чи тому, що з горем і печаллю усвідомлюють її недосяжність, або тому, що не хочуть її уреальнення і злорадіють, що вона не уможливується? Я переконаний, що в підґрунті всіх реакційних настроїв, котрі визначають есхатологічний песимізм, перебуває небажання того, щоб людина рухалася вперед і вгору, щоб в людському житті було більше свободи, справедливості, людяності. Величезна заслуга Костянтина Леонтєва була в тому, що він не побоявся прямо це сказати та із властивим йому радикалізмом довів есхатологічний песимізм до кінця. Саме цей мислитель не бажав, щоб християнська правда здійснилася у людському житті, щоб соціальне повсякдення людей було більш людяне, вільне, справедливе, йому ця перспектива уявлялася огидною, протилежною його естетичній свідомості. В нього здійснення правди було протилежне його естетиці, тоді як в інших, у більшості воно протилежне їх інтересам. Коли мені кажуть, що більш справедливий і людяний соціальний лад нездійснений, то я завжди запитую, чи хотіли ті, хто це говорить, уреальнення такого ладу, або він неможливий, тому що вони всі зроблять усе, щоб він не настав. Думаю, що

здебільшого вірне друге.

Потрібно пам'ятати, що сама ідея прогресу, скільки б нею не користувалися проти християнства, християнського походження і пов'язана з месіанською свідомістю, з поступом до Царства Божого. Ідея прогресу була чужа античній думці, вона відсутня у грецькій філософії. Утопії досконалого соціального ладу і нескінченного прогресу першої половини ХІХ століття були секуляризованими формами релігійної месіанської ідеї, месіанського очікування, що Царство Боже наступить. Дивно, що прихильники есхатологічного песимізму блискуче вірять у здійсненність своїх цілей – сильної держави, імперіалістичної експансії нації, панування на цій землі свого класу. Есхатологічний песимізм аніскільки не приводить їх до зречення. Сильна і насильницька влада, до якої вони хочуть бути причетні, уявляється їм справою Бога на землі, причому під тим приводом, що світ перебуває у злі і людська природа безнадійно гріховна. Інакше кажучи, вони хочуть тримати в їжакових рукавицях не себе і своїх, а інших, гноблених ними. За цієї умови життя не уявляється вже їм таким похмурим. Практика імперіалістичної волі до могутності, якою не гребують есхатологічні супротивники визвольних процесів людства, вимагає бадьорої енергії.

Кінець віку та історії є боголюдська справа й передбачає активність і творчість людини. Кінець не очікується, а уроковується. Не можна розуміти кінець тільки як іманентну кару і руйнування. Кінець є також завдання людині, завдання перетворення світу. “Це творю все нове” відноситься і до людини. Кінець віку – це нове небо і нова земля. Але шлях до перетворення не є мирна, поступова еволюція, цей шлях лежить через трагічні катастрофи, через руйнування. Щоб скоїлося перетворення світу, тобто щоб вдався задум Божий, людина повинна прогресувати, здійснювати творчі акти, відповідати на Божий заклик. Є фатум зла, себто фатальні його наслідки, але не існує фатуму добра. Зло підлегле необхідності, добро звернене до свободи і є свобода. Автоматично, закономірно добрих наслідків світового процесу не може бути. Есхатологія ставить перед людиною завдання, звернене до свободи. Світ не перетвориться і Бог не буде його перетворювати шляхом насильного акту. Людина покликана перетворити світ, перетворити разом із Богом, а це й означає робити боголюдську справу. Тому потрібно однаково відкинути і песимістичну, й оптимістичну есхатологію.

Вірніше за все можна б було сказати, що людський вік має дві межі: війни, повстання народу на народ, царства на царство, голодомори і землетруси, зживання іманентних наслідків зла і – перетворення світу, нове небо і нова земля, друге пришестя Христа.

IV

Помилковим і шкідливим є різке протиставлення цього земного світу іншому, замогильному світу. При цьому здійснення християнської правди цілком супроводжується в замогильний світ, тоді як для цього світу залишається звириний закон, що отримує вищу санкцію від есхатологічного песимізму. Насправді “цей світ” зовсім не має неперехідних меж, він не замкнений світ, зовсім не міцний, найреальніше реальний, у ньому можливі прориви, можливе проникнення з іншого світу. В “цьому світі” справжній світ перебуває в модусі існування, що характеризується як тяжкість. Однак можливе його перетворення. В термінології І. Канта можна б було сказати, що “цей світ” є явище і він відповідає відомій структурі свідомості, “інший світ” – це річ у собі, яка розкривається за іншої структури свідомості. Але річ у собі, на відміну від переконання Канта, зовсім не закрита неперехідною перепоною, вона проривається у явище, діє у світі явищ. Те, що Кант називає доступну розуму свободою, діє у світі. Тому слушно сказати, що у цьому світі є два світи – у власному сенсі цей занепалий світ і той, інший, що діє у цьому світі. Основний дуалізм – це сутнісно не дуалізм двох світів, за якого всяка правда виявляється відсторонена в інший світ, а дуалізм свободи і необхідності, духу і природи, осягнутої як підкорення каузальним зв'язкам. Але свобода здійснює акти у царстві необхідності, дух творить акти у царині природи. Можлива боротьба духу і свободи проти рабства людини у світі, проти рабства самого світу. З цього погляду кінець віку є духовна революція світу, революція духовної свободи. І вона, щонайперше, означає зміну структури свідомості. Скам'янілість та обмеженість свідомості, відповідна стану тяжкості, має бути розплавлена і розбита. Якщо є абсолютно помилковий дуалізм, то це такий, який стверджує, що есхатологія не має ніякого відношення до історичної дійсності, до соціального ладу. Насправді есхатологія має до всього відношення, передусім до всякого значного акту життя. Шукання Царства Божого захоплює всю повноту життя не тільки

особистого, але і соціального, таке шукання не можна зрозуміти, як пошук особистого порятунку душі. Зведення християнства до особистого спасення душі, котра зраджує весь світ неправді, злу і дияволу, було перекрученням християнства, пристосуванням його до стану світу і водночас великою невдачею. Виключно аскетичне християнство, не дивлячись на свої героїчні прояви у минулому, було опортунізмом, відмовою від шляхів перетворення дійсності.

Абсолютно помилковим є розрізнення між мораллю особистих актів і мораллю соціальних дій. Ось чому воно мало фатальні наслідки в історії християнства. Всякий особистий акт є водночас і соціальним, має соціальні випромінювання різних щаблів розповсюдження. Всілякий соціальний акт-діяння – це одночасно й особистий акт, тому що за ним стоїть людина. Людина – істота цілісна і тому вона знаходить себе в актах власного життя. Вона не може бути хорошим християнином у своєму особистому релігійному житті, а лише в соціальному повсякденні, як батько сімейства, господар підприємства, представник влади, або слідувати антихристовому закону, бути нелюдяною, жорстокою, деспотом, експлуататором. Ця подвійна бухгалтерія була ганьбою християнської історії. Існує тільки одна мораль, одна заповідь Бога, немає моралі, заснованої на слухняності пропащого і рабського світу. Есхатології протиставлялась мораль, згідно з якою хочуть облаштувати цей світ. Але за більш пронизливого погляду потрібно визнати, що ніякої моралі, окрім есхатологічної, немає і не може бути, якщо під мораллю розуміти те, що людина вчиняє, слухаючи голос Бога, а не голос світу. Всякий достовірно моральний, повно духовний, справді творчий акт є актом есхатологічним, він завершує цей світ і започатковує інший, новий світ. Будь-який моральний акт – це перемога свободи над необхідністю, божественної людяності над природною нелюдністю. Якщо ви нагодуєте голодного чи звільняєте від рабства негрів, наводжу елементарні приклади, то ви вчиняєте есхатологічний акт, ви докінчуєте цей світ, бо він є голод і рабство. Будь-який справжній творчий акт є настання кінця світу, є перехід у царство свободи, вихід із зачарованості світу.

Царство Боже наближається непримітно, без театральних ефектів. Воно приходить у всякому торжестві людяності, у реальному звільненні, й у справжній творчості наближається кінець цього віку, світу нелюдності,

рабства, інерції. Бог діє у свободі людини, на свободу і через свободу. Бог присутній своєю енергією не в Імені Божому, як стверджує магічне вчення ім'яславства, не у владі, як обстоює магічна теорія священного царства. Бог присутній своєю енергією у свободі, у вільному акті, в дійсному звільненні. Він розкрився у Христові, є перш за все Визволитель, і тому кінець віку повинен бути по-новому осягнутий, зрозумілий не винятково як суд і покарання, а як звільнення і прояснення. Звісно, кінець віку є також і страшний суд, але суд як іманентний наслідок шляхів зла, а не як зовнішнє покарання Бога. Творча свобода людини стоїть перед проблемою кінця. І наближення до цієї проблеми кінчності покликане збільшувати напруженість творчої активності особи і людства. Має рацію не Вл. Соловйов у пасивному розумінні Апокаліпсису, а Н. Федоров в активному його витлумаченні. В “Повісті про Антихриста” Вл. Соловйов зводив порахунки зі своїм минулим, він виразив крах своєї теократичної утопії, яка була такою ж помилковою, як і всяка теократія. Однак треба боротися проти занепадницьких апокаліпсичних настроїв, які відобразилися у “Повісті про Антихриста”, творі, втім, дуже чудовому. Набагато вищою і вірнішою за ідею Боголюдства є стаття Вл. Соловйова “Про занепад середньовічного світобачення”, що споріднена роздумам М. Федорова. Можна ставитися критично до Федоровського проекту воскресіння мертвих і бачити в ньому фантастичні елементи. Але його свідомість була дуже високою, однією з найвищих в історії християнства. Він глибше всіх осягнув ту боголюдську істину, що кінець віку залежить і від активності людини, від її загальної справи, від спрямованості цілісної людської істоти на загальне відновлення життя, на остаточну перемогу над смертю. Ця загальна справа зворотна до справи війни, яка сіє смерть. М. Федоров розуміє людину перш за все як воскресителя, подавальника життя. Але М. Федоров не був вульгарним пацифістом, він розумів нездійсненність вічного миру в духовних і соціальних умовах сучасного світу, заснованого на уродинах смерті. Війна є переважальне явище історії, граничне заперечення цінності людської особистості, хоча вона й може бути боротьбою за гідність людини, за її право на вільне існування. До того ж існують визвольні війни. Абсолютне добро в темному і злому світовому середовищі має парадоксальні прояви. Я б так формулював

есхатологічну проблему, яку ставить війна і катастрофи історії: історія повинна завершитися, тому що у її межах нерозв'язна проблема особистості, її безумовної і верховної цінності. В історії повинен розпочатися процес покаяння не окремих людей, який завжди був, але колективів, держав, націй, суспільств, церков. Найстрашніші злочини, вчинені в історії, не стільки окремими людьми, скільки людськими, або вірніше, нелюдськими колективами. Саме через них і в ім'я них, людина понад усе катувала людину, проливала кров, допитувала, створювала пекло на землі. Це – покаяння у гріху подвійної моралі, що панувала у світі і виправдовувала катування людей. Більше того, найстрашніші мордування і злочини вчинені в ім'я ідолів, яким людина іноді була беззавітно віддана. І, зазвичай, це були ідоли колективних реальностей або вірніше, псевдореальностей, які завжди вимагають людських жертвопринесень. З ідолотворенням пов'язані катастрофи і жахіття життя. Ідолотворення веде до кінця, але не до вершини перетворення, а до повного руйнування і загибелі. І найстрашніше ідоли, які пов'язані з волею до могутності.

V

Есхатологія пов'язана з парадоксом часу. В цьому й полягає трудність тлумачення апокаліптичних пророцтв про кінець віку. Хибність цих тлумачень здебільшого полягає в тому, що вказаний кінець об'єктивувався у часі і матеріалізується згідно з категоріями “цього світу”. Кінець світу має наступити у цьому історичному часі. Звідси прогноз кінця віку у той чи той відомий рік. Але кінець віку ніколи не наступить у цьому історичному часі, котрий має перспективу поганої нескінченності. Такий апогей світу може бути мислимим лише як кінець часу, вихід із часу, темпоральності цього світу, а не як кінець в часі, усередині цього часу.

Натуралістична есхатологія немислима і безглузда, можлива лише духовна есхатологія. Кінець часу, кінець віку, кінець історії – це перехід в інше вимірювання свідомості. Структурі свідомості, відповідній космічному та історичному часовим рамкам і зайнятій творенням цього часу, кінець світу не може розкриватися. Він розпросторюється іншій структурі свідомості, не пригніченій обов'язковістю і масивністю цього світу і в іншому, екзистенційному часі, розкривається в дусі і духу. В творчій активності духу, в свободі людина виходить із під влади зовнішнього світу, підлеглого необхідності і нескінченному часу, він вступає в екзистенційний час, у метаісторію. Людина може вчиняти екзистен-

ційні акти, які слушно назвати есхатологічними. Тоді перед ним розкривається вічність, а не погана нескінченність. Але, залишаючись не тільки духовною, але також природною і історичною істотою, людина об'єктивує перспективу кінця. І тоді вона пророкує жахливі апокаліптичні картини руйнування світу і празності зла, вона залишається прикутою до об'єктивованого й матеріалізованого світу. В цьому полягає подвійність світобудови, подвійність кінця. Людина бачить кінець віку в часі замість того, щоб бачити кінець часу. В лоні часу кінець бачимо лише як руйнування, у вічності – як перетворення.

Історія не може не бути війною, тому війна – це дотик до кінця як до іманентного результату зла. Всі готові визнати, що війна сама по собі є зло, хоча може бути і якнайменшим злом. У ній існує демонічне джерело. І це антиномія, подібна антиноміям Канта, вчення якого у цьому аспекті – одне з найгеніальніших в історії філософської думки.

Водночас, коли вибухнула війна, люди і народи не можуть не ставити питання про смисл війни, вони намагаються її осмислити, як і всі значні події життя. Але термінологічно помилково ставити питання про смисл війни, котра не має сенсу, не може бути явищем смислу. Війна безглузда, вона є наруга над смислом, в ній діють ірраціональні і фатальні сили. Єдина мета війни – перемога над ворогом. Але можна інакше ставити питання. Можна задаватися питанням про причини війни і про завдання, які вона ставить перед людьми і народами. Війна сама собою не творить нового життя, вона є руйнування. Але люди, котрі пережили жахіття війни, люди, які розкрили у собі творчу свободу, можуть спрямувати свої сили на творчість нового, кращого, більш людського життя. На цих шляхах вони здатні приготувати кінець як перетворення. Однаково є підстави сказати, що світ завершиться страшною війною і вічним миром. Війна має схожість з революцією. Революції руйнівні і фатальні. Їй одночасно в революціях можуть піднятися нові творчі сили і може виникати нове життя. Бажати ж потрібно не руйнівних і фатальних воєн і революцій, а творчого і вільного перетворення життя. І якщо війна була справою фатуму, втіленого в енігматичній і страшній фігурі німецького диктатора, то нехай життя, яке виникло після війни, буде справою свободи.

Переклад проф. Анатолія В. ФУРМАНА

Переклад за вид.: Бердяєв Н.А. Война и эсхатология // Путь. – №61. – Окт. 1939 – март 1940. – С. 3–14.

Надійшла до редакції 7.05.2015.